

Η ΔΑΝΤΕΛΛΑ «ΚΟΠΑΝΕΛΙ» ΣΤΑ ΧΩΡΙΑ ΤΗΣ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑ — ΤΕΧΝΗ — ΤΕΧΝΙΚΗ

Μέσα στο πλαίσιο των θεμάτων, που αναφέρονται στα χειροτεχνήματα πολλών από τους κλάδους της εθνικής μας λαοτεχνίας, σημαντική θέση κατέχει ο κλάδος της *υφαντικής* καθώς και των ευρύτερων τεχνικών που αναφέρονται στην διαπλοκή όπως είναι η *δαντέλλα*.

Αναμφίβολα είναι ένας πλατύς τομέας, που καλύπτει το φάσμα μιας πολυποικίλης έρευνας, και ενδιαφέρει όχι μόνο τον καθαρά ιστορικό μελετητή, τον λαογράφο, αλλά και τον τεχνοκράτη, τον βιοτέχνη καθώς και την απλή τεχνίτρα, χειροτέχνισσα.

Η μελέτη της ιστορίας της τέχνης τους *υφάσματος* (διεθνώς *Textil* από τα λατινικά *Textilis*) και των επιμέρους τεχνικών *υφαντό, κέντημα, δαντέλλα*, αποτελεί σπουδαίο κεφάλαιο της προϊστορίας και της εθνολογίας για την κατανόηση της εξελικτικής πορείας του ανθρώπινου νου¹.

Μία από τις σημαντικότερες ανακαλύψεις του νομάδα πρωτανθρώπου, ήταν η διαίρεση των νηματοφόρων φυτών σε *ίνες* γεγονός που τον οδήγησε εξελικτικά στη σκέψη της διαπλοκής και στη δημιουργία των εφαρμοσμένων τεχνών, χρηστικής λειτουργίας όπως είναι το *ύφασμα*² ή τα *δίχτια* που χρησιμοποιούσε ο άνθρωπος της νεολιθικής εποχής, γύρω στο 6.000-4.000 π.Χ. για το φάρεμα και το κυνήγι.

Τα δίχτια αποτελούν πέρα από κάθε αμφιβολία την πρωτολαϊκή μορφή της *δαντέλλας* και δείγματά τους βρέθηκαν σε ανασκαφές λιμναίων οικισμών της Κεντρικής Ευρώπης (Robenhause) στα μέσα του 19ου αιώνα. Στο Εθνολογικό Μουσείο της Κοπενχάγης καθώς και στο Musée de l'homme (Ανθρωπολογικό μουσείο στο Παρίσι) (εικόνα 1) φυλάγονται μικρά κομμάτια από δίχτια της Αρχαιότερης νεολιθικής περιόδου 8000 π.Χ. κατασκευασμένα με την προηγμένη τεχνική της διπλής θηλειάς, που εξαγγέλει την τεχνική της *δαντέλλας Κοπανέλλι* (εικόνα 2).

Στην εξελικτική πορεία της τεχνικής αυτής ο άνθρωπος χρησιμοποίησε κόμπους για να στερεώνει καλύτερα τις θηλειές μεταξύ τους και έτσι να κάνει τα δίχτια πιο ανθεκτικά. Ο συνδυασμός αυτός των ποικίλων και πλούσιων κόμπων μαζί με τα διάφορα είδη διαπλοκής οδήγησαν αργά αλλά σταθερά στην τέχνη της *δαντέλλας*, που έφθασε σε εξαιρετικά υψηλά επίπεδα τεχνικής και αισθητικής έκφρασης στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης από τον 15ο αιώνα και μετά.

Εν τούτοις η δαντέλλα ήταν γνωστή σαν εφηρμοσμένη τέχνη και στην Αρχαία Ελλάδα με το όνομα *τρίχαπτος*.

Αρχαίοι Έλληνες και Λατίνοι συγγραφείς, όπως ο Όμηρος στην «Ιλιάδα» και «Οδύσσεια», ο Πλάτων, ο Πολυδεύκης στο «Ονομαστικό» του και ο Πλίνιος στις «επιστολές» του αναφέρονται σαφώς σε ενδυματολογικά στολίδια και σε υφάσματα επεξεργασμένα με σύστημα διαπλοκής ξέχωρο από την ύφανση στον αργαλειό, αναφέρονται δηλαδή σε δαντέλλες χωρίς όμως να περιγράφουν και τον ακριβή τρόπο κατασκευής τους.

Μέχρι στιγμής δεν έχουμε κανένα εύρημα δαντέλλας από ανασκαφές στον ελληνικό χώρο. Προφανώς γιατί το υγρό κλίμα της χώρας μας και το υπέδαφός της, που ήταν τόσο κατάλληλο και φιλόξενο για την διαφύλαξη θαυμάσιων έργων τέχνης αργυροχοΐας, γλυπτικής και κυρίως κεραμικής από την αρχαιότητα, ήταν εντελώς ακατάλληλο για την διαφύλαξη των υφασμάτων, υλικών που είναι εξαιρετικά ευαίσθητα και έχουν μικρή αντοχή στο χρόνο.

Τα κενά αυτά έρχεται μερικώς να καλύψει η Αίγυπτος, χώρα που είχε συνεχείς επαφές με την Ελλάδα και όπου ήκμαζε το ελληνικό στοιχείο κυρίως από την εποχή των Πτολεμαίων. Έτσι, χάρη στο ξηρό κλίμα της και στο αμμώδες έδαφός της (φορείς ιδιαίτερα ευνοϊκοί για την συντήρηση του ευαίσθητου υλικού, *υφαντό, δαντέλλα*) είδαν το φως ανεκτίμητα τεκμήρια διακοσμητικών διαπλοκών, δαντέλλας, των ελληνιστικών και βυζαντινών χρόνων.

Τα πάμπολα ευρήματα από ταφικές ανασκαφές των νεκροπόλεων της Μέμφιδας, της Αντινόπολης II αιών μ.Χ. και του Fayoum ήταν κυρίως καλύμματα (σκουφιά) για το κεφάλι με δαντέλλα «κοπανέλι» τρέσσες για τον στολισμό των ιματίων και των χιτώνων, καθώς και μικρές οστέινες άτρακτοι κοινώς *κοπανέλια* δηλ. τα εργαλεία κατασκευής της δαντέλλας *Κοπανέλι*⁴.

Το αρχαιότερο δείγμα της τεχνικής που εξετάζουμε βρέθηκε σε Ρωμαϊκό τάφο του III μ.Χ. αιώνα στην Αίγυπτο και είναι ένα κάλυμμα για τα μαλλιά (σκουφάκι) διατηρημένο σε θαυμάσια κατάσταση⁵.

Γνωρίζουμε λοιπόν, τόσο από γραπτά και εικονιστικά μνημεία, όσο και από αρχαιολογικά ευρήματα ότι η Τέχνη της δαντέλλας άνθισε από τα αρχαία χρόνια στις χώρες της Ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου και της Εγγύς Ανατολής, Ελλάδα, Αίγυπτος, Ασσυρία, Παλαιστίνη. Εξελικτικά διατηρήθηκε σαν είδος τέχνης κυρίως για εκκλησιαστική χρήση και για τον στολισμό των Αμφίων όπως μαρτυρούν τωρινές ανασκαφές της Μεσαιωνικής περιόδου στις χώρες της Κεντρικής Ευρώπης.

Με τον ερχομό της αναγέννησης τον 15ο αιώνα, η δαντέλλα παίρνει την τελική της μορφή σαν τέχνη κοσμική, εξαιρετικά λαμπρή και πολύτιμη. Επεκράτησε από τότε και για πολλούς αιώνες, σαν ένα από τα κύρια ενδυματολογικά στολίσματα των γυναικών αλλά και των ανδρών κυρίως της

άρχουσας τάξης, στις χώρες της Δύσης. Υπήρξε εξ άλλου από τις σημαντικότερες πλουτοπαραγωγικές τέχνες και απέφερε μυθώδη πλούτο και αίγλη στις χώρες και στις πόλεις κατασκευής της⁶. Στο σημείο αυτό α πρέπει να αναφερθώ ειδικά στις πιο θαυμαστές για τις δαντέλλες τους πόλεις όπως η Βενετία, το Μιλάνο, η Βαλάνς, η Αλανσόν, οι Βρυξέλλες, το Honiton και η περιοχή του Devon στην Αγγλία.

Όσο για τον ελληνικό χώρο περίφημες ήταν οι Κυπριώτικες δαντέλλες γνωστές από τον 15ο αιώνα, οι Σκυριανές, οι Ροδίτικες, οι Κρητικές, των Ιονίων νησιών και της Αίγινας που ανθούν ως και σήμερα.

Στην Αττική η δαντέλλα κοπανέλι ήταν επίσης γνωστή για τη συμβολή της σαν απαραίτητο ενδυματολογικό στοιχείο της γυναικείας νυφικής και γιορτινής φορεσιάς. Δουλεμένη με πολύτιμα χρυσονήματα, στόλιζε με θαυμαστό τρόπο, το αραχνοϋφαντο μεταξένιο μαντήλι, την μπόλια ή ομπόλια ή γάζα που φορούσαν οι γυναίκες στα Μεσόγεια την ημέρα του γάμους τους (εικόνα 3).

Τα κοπανέλια τα συναντούμε επίσης και σε άλλες επιμέρους χρήσεις, πάντοτε ενδυματολογικού χαρακτήρα. Εν τούτοις, από την έρευνά μας παρατηρούμε πως μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα στο χώρο της Ν. Ανατολ. Αττικής δεν έχουμε στοιχεία άλλης εφαρμογής της τεχνικής κοπανέλι σε λειτουργικά δηλαδή αντικείμενα, που αφορούν το στολισμό του σπιτιού όπως τραπεζομάντηλα, κουρτίνες πετσετάκια κτλ. αντίθετα με άλλους πολιτιστικούς κύκλους στον ελληνικό χώρο, όπως στην Αίγινα, Σπέτσες, Κρήτη.

Για πρώτη φορά, τα χρηστικά αυτά αντικείμενα παίρνουν ιδιαίτερη θέση σαν χειροτεχνήματα κατά τα τέλη του 19ου αιώνα, στα πλαίσια ενός καινούργιου πολιτιστικού πνεύματος που επεκράτησε την εποχή εκείνη για την αναβίωση των ελληνικών χειροτεχνημάτων (υφαντό, κέντημα, δαντέλλα).

Η ώθηση αυτή δόθηκε από την τότε βασιλική αυλή, αλλά κυρίως με πρωτοβουλία ορισμένων πρωτοπόρων πνευματικών γυναικών της Αθήνας. Η κίνηση αυτή είχε σαν αποτέλεσμα να ιδρυθούν διάφορα εργαστήρια χειροτεχνίας, κοινωνικών οργανώσεων όπως π.χ. «το εργαστήριο απόρων γυναικών», οι «Ελληνικές Βασιλικές Σχολές χειροτεχνημάτων», το Λύκειο των Ελληνίδων και άλλα που υπάρχουν ακόμη και σήμερα σαν οργανισμοί. Συγχρόνως δημιουργήθηκαν και μικρότερα ιδιωτικά εργαστήρια χειροτεχνημάτων (κεντητικής) όπως της Ζυγομαλά στο Κορωπί και της Αγγ. Χατζημιχάλη, που υπήρξαν δυο από τις πιο φωτισμένες ελληνίδες στα θέματα της επιβίωσης της Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης. Έτσι μέσα στο ίδιο αυτό πνεύμα ιδρύεται γύρω στα 1888 η πρώτη σχολή μαθητείας για δαντέλλα Κοπανέλι στην Κερατέα της Αττικής που έχει πια ουσιαστικά χαθεί από τα Μεσόγεια, προσπαθώντας να δημιουργήσει μια εικόνα της εποχής μέσα από τις λιγοστές και σποραδικές πληροφορίες.

Πολύτιμες λοιπόν μαρτυρίες γι' αυτή την περασμένη εποχή μας δίνει παραστατικά η γερόντισσα Σεβαστή, χήρα Αναστασίου Δημητράκη από την Κερατέα. Γλυκειά και φιλόξενη, 96 ετών σήμερα, μας προσφέρει τις πιο παλιές πληροφορίες. Τις καταγράφουμε με ιδιαίτερη συγκίνηση.

«Όταν τελείωσα το Δημοτικό ήμουν 12, 13 χρονών ήρθε μια δασκάλα στο χωριό, μια ξένη, που την λέγανε Κα Κατίνα και ήρθε για να μας μάθει κοπανέλι. Εγώ μαζί με άλλα κορίτσια της ηλικίας μου θέλαμε να πάμε να μάθουμε, αλλά οι γονείς μας δεν μας άφηναν, μας θέλανε στο σπίτι. Αλλά εμείς τρελλοκόριτσα (γελάει) πήγαμε. Είμασταν κάπου 18 κορίτσια στην αρχή και η δασκάλα μας έμαθε να κάνουμε το πανάκι γνωστό στην διεθνή ορολογία σαν *lascé = λασέ* και όταν το μάθαμε προχωρήσαμε στις *γλωσσίσσες*, σχέδιο με το *πανάκι* αλλά με στρογγυλάδες, με γλώσσες.

Μια μέρα (συνεχίζει) ήρθανε και μας είπανε πως η Κυρά Σοφία η Βασιλισσα βιαζότανε να παντρευτεί και ήθελε κουρτίνες. Έτσι πιάσαμε την δουλειά νύχτα μέρα και κάναμε και νυχτέρι. Ερχόντουσαν οι γονείς μας τα βράδια αργά μέχρι το πρωί και μας έφερναν κουλούρες και γάλα να πιούμε να αντέξουμε». Αλλά μια ημέρα ήταν μεγάλη Παρασκευή μεγάλη εβδομάδα, και εμείς για να προλάβουμε πλέκαμε και εκείνη την ημέρα και τη νύχτα. Ήταν πολύ αργά το βράδυ και εμείς τα τέσσερα κορίτσια πλέκαμε ακόμη τις κουρτίνες, εκείνη τη νύχτα μας πρόσεχε η επιστάτης γιατί ήταν άρρωστη η Κα Κατίνα η δασκάλα, και τότε θυμάται, από το κλειστό παράθυρο είδαμε όλες να μπαίνει μια γυναίκα στα μαύρα, να πήγαινει και να αρπάζει από τα μαλλιά την επιστάτισσα και να της τραβάει το κεφάλι κάτω στο πάτωμα. Τα χάσαμε, φοβηθήκαμε αλλά χαμμιά δεν είπε κουβέντα, συνεχίσαμε να δουλεύουμε με χαμηλωμένο το κεφάλι. Το πρωί αρχίσαμε να κουβεντιάζουμε, να το λέμε στους γονείς μας και τότε αποφασίσαμε πως πρέπει να ήταν η Αγία Παρασκευή που θύμωσε ότι εμείς δουλεύαμε μεγάλη Παρασκευή, χροιάρα μέρα. Έτσι, σκεφτήκαμε όλα τα κορίτσια μαζί να της παραγγείλουμε μια μεγάλη εικόνα. Δύο όμως από τα κορίτσια δεν θέλησαν να δώσουν το τάληρο για την εικόνα γιατί είπαν πως με ένα τάληρο μπορούσαν να αγοράσουνε ένα μπλουζάκι και ένα ζευγάρι παπούτσια. Αυτές οι δύο κοπέλλες πάθανε μεγάλο κακό, πέθαναν από περιέργες αρρώστιες και οι οικογένειές τους ξεκληρίστηκαν.

Την εικόνα της Αγίας Παρασκευής την δώρησαν με τα ονόματά τους αφιερωμένα στο μικρό εκκλησάκι της Αγίας Παρασκευής που είναι στο χωριό, στην οδό Ιπποκράτους. Μετά όμως την μετέφεραν στον Άγιο Δημήτριο την μεγάλη εκκλησία στην Κεντρική πλατεία της Κερατέας όπου και βρίσκεται τώρα.

Για τις κουρτίνες της Βασιλισσας Σοφίας δουλέψανε τέσσερα κορίτσια, η Σεβαστή, η αδελφή της Πηνελόπη Αντιώτη που έχει πεθάνει και δυο άλλες. Ήταν όπως μου είπε οι καλύτερες γι' αυτό τις προτιμήσανε.

Τα μαξιλάρια, *κουσούνια* απαραίτητα για την κατασκευή της δαντέλ-

λας ήταν ιδιαίτερα φαρδιά, 80 εκατοστά φάρδος και τα είχαν κατασκευάσει για να καλύπτουν το πλάτος ενός φύλλου της κουρτίνας⁷. Ήταν τοποθετημένα σε ψηλές καρέκλες ειδικά επίσης φτιαγμένες για την περίπτωση και τα κορίτσια θα δούλευαν όρθιες ανά δυο κοπέλλες στο κάθε φύλλο κουρτίνας. Όταν τελείωνε το μισό φύλλο κουρτίνας το ένωναν με το άλλο μισό αφού πλησίαζαν τα δυο μεγάλα κουσούνια μεταξύ τους. Ήταν ιδιαίτερα επιδέξιες γιατί μετά τις ενώσεις που γίνονταν με ειδικές βελονιές, το σχέδιο φαινόταν ολοκληρωμένο και ενιαίο. Τα σχέδια για τις κουρτίνες αυτές τους τα προμήθευσαν από την Αθήνα και ήταν ιδιαιτέρως πολύπλοκα. Όλο *μιγμάκια* και *φυλλαράκια*. Πληρωθήκανε όμως πολύ καλύτερα από ό,τι συνήθως τους πλήρωναν οι έμποροι από την Αθήνα για τις «δαντέλλες με τον πήχυ». Τα σχέδια που δούλευαν αργότερα οι κοπέλλες ήταν ευρωπαϊκά και στοίχιζε πολύ η αγορά τους από τους εμπόρους, άσε που μετά έπρεπε να βρεις ειδική γυναίκα να σου κάνει την μεγέθυνση και αυτό στοίχιζε επίσης πολύ, αλλά εγώ, λέει η Κυρά Σεβαστή, ήξερα να σχεδιάζω και να μεγεθυνώ και τα έκανα μόνη μου τα σχέδια. Τότε συνήθιζαν οι κοπέλλες να δουλεύουν με μεταξωτές κλωστές καλοστριμένες στο *μπεζ* χρώμα που τους προμήθευαν οι έμποροι ή αγόραζαν οι ίδιες από την Αθήνα. Το *μπρισίμι* δηλ. την μεταξωτή κλωστή προμηθευόταν η Κυρά Σεβαστή από το *μαγαζί* του Σβωλόπουλου στην οδό Αγίου Μάρκου στην Αθήνα και ήταν θαυμάσια στριμένες κλωστές από ζωϊκή μέταξα. Εδώ όμως και 20 χρόνια δεν υπάρχουν πια αυτές οι κλωστές, αλλά φυτικό μετάξι, που δουλεύεται δύσκολα και σπάει εύκολα. Σημαντικό ήταν η δουλειά της τεχνίτρας να είναι εκτός από προσεγμένη και καλοδουλεμένη να είναι και *νοικοκυρεμένη* δηλ. καθαρή.

Μια άλλη σεβάσμια γερόντισσά που είναι από την Κερατέα η Γορτυνία Παναγιώτου 84 χρονών σήμερα έδωσε σημαντικότερες πληροφορίες για την σχολή δαντέλλας κοπανέλλι στην Κερατέα.

Η κυρά Γορτυνία πρωτοπήγε στη σχολή όταν ήταν 14 ετών και είχε δασκάλα την Στυλιανή Μηλωνάκου. Θυμάται... «Είχε έρθει στο χωριό η Ζυγομαλά και πήγε και βρήκε την θεία μου, Αντωνίου. Ελένη του Αντώνη του Λιούτση που ήταν αρχόντισσα του χωριού και την είχε στεφανώσει ο Σερπιέρης, και την ρώτησε πια κοπέλλα κάνει καλό *κοπανέλι* για να την διορίσει δασκάλα για τα κορίτσια στην σχολή. Και η θεία μου της υπέδειξε την Στυλιανή Μυλωνάκου που ήταν και καλό κορίτσι και καλή τεχνίτρα και φτωχή, για να κάνει ψυχικό. Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να τονίσουμε πως μέχρι τώρα δεν ήταν γνωστό ότι η Ζυγοχαλά εκτός από τις σχολές κεντητικής που είχε ιδρύσει στο Κορωπί, είχε ενδιαφερθεί και για την σχολή δαντέλλας στην Κερατέα. Η σχολή στεγαζόταν στο σπίτι του Σταύρου Λιούμη απέναντι από το παλιό σχολαρχείο και το παλιό Δημαρχείο και είχε 3 ή 4 δωμάτια στη σειρά. Τριάντα περίπου κορίτσια ήταν οι μαθήτριες της τάξης και φορούσαν όλες άσπρες ποδιές, σαν νοσοκόμες. Στο

πάνω μέρος αριστερά της ποδιάς ήταν κεντημένα με γράμματα «Ελληνική Βασιλική Σχολή», και από κάτω το νούμερο του κοριτσιού η Κυρά Γορτυνία είχε το νούμερο 16. Τα μαλλιά τους τα είχαν όλες πλεξούδες και τα έκαναν στεφανάκι γύρω από το μέτωπό τους. Καθόντουσαν η μία δίπλα στην άλλη και μπροστά τους είχαν τα μαξιλάρια με την δαντέλλα. Τις καρφίτσες που έπρεπε να είναι ανοξείδωτες με κεφαλάκι για την διαπλοκή της δαντέλλας τους τις προμήθευαν και ερχόντουσαν από το Παρίσι το ίδιο και οι κλωστές «ξενοφερμένες». Για τα υλικά τις χρέωναν δηλ. μετρούσαν πόσες καρφίτσες χρειαζότανε η κάθε μια για τη δουλειά της γιατί ήταν δυσεύρετες. Συμμαθήτριά είχε αν και λίγο μεγαλύτερη της στην ηλικία την Αναστασία Πετρολιάγκη ή «Τασώ» που κατά γενική ομολογία υπήρξε ο θρύλος της καλύτερης τεχνίτρας του χωριού, και που πέθανε πρόσφατα. Η κυρά Γορτυνία, λέει «Η Τασώ εκτός του ότι ήταν πολύ καλή τεχνίτρα ήταν και πολύ καθαρή, έκανε τέλεια και νοικοκυρεμένη δουλειά», (εικόνα 4, 5, 6). Η Αναστασία Πετρολιάγκη δούλεψε πολύ και επαγγελματικά παίρνοντας παραγγελίες για προίκες από το χωριό, την Αθήνα και τα γύρω χωριά. Από την Στυλιανή Μυλωνάκου έμαθε κοπανέλλι και η Καλλιόπη Αρώνη η μετέπειτα δασκάλα που άνοιξε δική της σχολή αργότερα στην Κερατέα. Η κυρά Γορτυνία θαυμάσια τεχνίτρα η ίδια δουλεύει ακόμη και σήμερα με ζηλευτή ταχύτητα θαυμάσιες δαντέλλες. Δουλεύει με 10 ζεύγη κοπανέλια πράγμα που σημαίνει πιο δύσκολη δουλειά και πιο άρτιο αποτέλεσμα (εικόνες 7, 8, 9). Συνήθως οι γυναίκες σήμερα δουλεύουν με λιγότερα ζεύγη 6 ή 7 για μεγαλύτερη ευκολία και για να φεύγει η δουλειά γρηγορότερα. Οι δαντέλλες όμως δεν έχουν ούτε την ίδια λεπτότητα ούτε είναι τόσο κρουστές.

Ο σύζυγος της Κυρά Γορτυνίας Παναγιώτου μας δίνει επίσης μοναδικές πληροφορίες. Υπήρξα, λέει, παραγγελιοδόχος της Ζυγομαλά από το 1926 έως το 1932. Η θέση αυτή ήταν πολύ εμπιστευτική γιατί κουβαλούσα τις δαντέλλες που αγόραζε από τα κορίτσια στο χωριό και που ήταν πολύτιμα πράγματα και στοίχιζαν και τότε πολλά λεφτά, και τα μετέφερα στο κατάστημα που είχε στην Αθήνα, στην οδό Βουλής 8. Εκεί πουλούσε τις δαντέλλες και τα άλλα πολύχρωμα κεντήματα και χειροτεχνήματα από τις σχολές που είχε ιδρύσει στο Κορωπί και αλλού. Το κατάστημα το διαχειριζότανε μια πολύ καλή κυρία υπάλληλος της Ζυγομαλά που καταγότανε από τη Σμύρνη, γιατί εκείνη όλο τριγύριζε τα χωριά, ήταν κάτι σαν πράκτορας ή μεσάζοντας της Βασιλικής αυλής για τα χειροτεχνήματα λαϊκής τέχνης.

Στην Κερατέα ζει επίσης και εργάζεται επαγγελματικά η Ειρήνη Γρηγορίου Σίνη. Γέννημα θρέμα του χωριού σήμερα 74 χρονών. Ήταν 13 χρονών όταν πήγε στη σχολή μαζί με άλλες 30 κοπέλλες και είχε δασκάλα την Καλλιόπη Αρώνη. Εκείνη τα έπαιρνε γρήγορα τα μαθήματα και έτσι άρχισε να πουλάει αμέσως τις δαντέλλες της. Αποφοίτησε από τη σχολή

μετά από 1 1/2 χρόνο και από τότε έκανε και τις προίκες στα παιδιά της αλλά δούλεψε και επαγγελματικά.

Τα κοπανέλλια για τις μπόλιες τα λέγανε *θέκες* και τα δουλεύανε με χρυσονήματα που τα φέρνανε από την Αθήνα. Θυμάται την μαμά της που τα δούλευε για παραγγελίες, αλλά χρησιμοποιούσε πλακέ μαξιλαράκι και όχι κυλινδρικό, όπως για τα κοπανέλια Milan. Μετά το σχολαρχείο λέει, όλες μαθαίνανε την τέχνη και όλες πουλούσαν στους εμπόρους ή πραιοκοπαράδινανε. Οι κοπέλλες δεν πηγαίνανε στα χωράφια για θερισμό ούτε για να μάθουν μοδιστρικά αλλά στην σχολή για κοπανέλια τους άρεσε να πηγαίνουν. Το εμπόριο εντούτοις των δαντελλών σταμάτησε πριν 40 ή 50 χρόνια, σταμάτησαν δηλ. να πουλούν στους εμπόρους γιατί τους τα αγόραζαν φτηνά και προτίμησαν όσες δούλευαν επαγγελματικά να έρχονται απευθείας σε επαφή με τους πελάτες. Η κυρά Ειρήνη δουλεύει με 8 ζεύγη κοπανέλια. Μετά τις δουλειές του σπι ο ε δ υλεύει τις δαντέλλες ακόμα και νυχτέρι θέλει 10 μέρες για να τελειώσει το μικρό *καρέ* (εικόνα 10, 11).

Τέχνη

Μορφολογία και διακοσμητικά θέματα

Ο προορισμός των δαντελλών καθόριζε και τον τύπο της διακόσμησης, ανάλογα με το που προοριζότανε, για οικιακή χρήση ή για στολισμό της φορεσιάς.

Οι πρώτες εικονιστικές μαρτυρίες για τη χρήση της δαντέλλας στο διάκοσμο της γυναικείας φορεσιάς της Νοτιανατολικής Αττικής είναι δύο υδατογραφίες του Κεφαλλονίτη ζωγράφου Γεράσιμου Πιτζαμάνου⁸, που τις φιλοτέχνησε σε κάποιο ταξίδι του στην Αττική και χρονολογούνται στο 1817. Οι υδατογραφίες απεικονίζουν δύο γυναίκες με χαρακτηριστικές φορεσιές της εποχής (εικ. 12, 13). Η μία μάλιστα που είναι ντυμένη με τη νυφική και γιορτινή φορεσιά, φοράει στο κεφάλι της την μεταξωτή γάζα, μπόλια, ή ομπόλια. Μορφολογικά η *μπόλια* είναι ένα μακρύ (2 μέτρα μήκος) και στενό (50 πόντους πλάτος) αραχνοϋφαντο μεταξωτό ύφασμα. Είναι κεντημένη με χρυσά άνθινα στοιχεία και στις άκρες στολίζεται με χρυσές δαντέλλες που απολήγουν σε πυκνά χρυσά κρόσσια δηλ. την *μέριζα* με τα *θέκε*.

Τις δαντέλλες αυτές τις κατασκεύαζαν με την τεχνική κοπανέλι πάνω σε χαμηλά μαξιλαράκια και με αληθινό χρυσόνημα. Είχαν συνήθως 15-20 εκατοστά πλάτος, εκ.ός από τα κρόσσια που προεξείχαν και ήταν μακρύτερα. Ο διάκοσμος της παρουσιάζει συνήθως γεωμετρική ανάπτυξη σε επάλληλες σειρές. Τα σχέδια ποικιλούν και η κάθε νύφη, διάλεγε αυτό που της άρεσε, από διάφορα σχέδια ζωγραφισμένα σε χαρτί, που της έδειχνε η ειδική τεχνίτρα, όταν έφτανε η ώρα για το γάμο.

Ένα άλλο στοιχείο ενδυματολογικής χρήσης της δαντέλλας είναι και ο στολισμός της ποδιάς με λευκές δαντέλλες λινές άλλοτε πλεγμένες με τα κοπανέλλια ή με το βελονάκι ή φερμένες από την Αθήνα της μηχανής.

Η φορεσιά της Αττικής με τα δαντελλένια στολίδια όπως την περιγράψαμε παραμένει αναλλοίωτη μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, οπότε και παύει να φοριέται.

Τεχνική.

Η λέξη δαντέλλα ή νταντέλλα προέρχεται από τη γαλλική λέξη «dentelle» που σημαίνει οδοντωτό σχέδιο.

Σαν ορολογία πιστεύω πως επικράτησε και γενικεύτηκε στη χώρα μας από τα μέσα του 19ου αιώνα, με το ρεύμα της βιομηχανικής επανάστασης στην Ευρώπη που επηρέασε βαθιά και ριζικά τη λαϊκή μας τέχνη και χειροτεχνία σε πολλούς τομείς.

Τα καινούρια βιομηχανοποιημένα υφάσματα, οι συνθετικές ίνες, που αντικαθιστούν τις λινές και μεταξωτές κλωστές (μπρισίμια), τα σχέδια των κεντημάτων και της δαντέλλας από Ευρωπαϊκά περιοδικά μόδας και εργοχειρών, όλα αυτά συνθέτουν τις καινούριες δομές που ωθούν τα λαϊκά χειροτεχνήματα και μαζί και τη δαντέλλα, σε μια καταστρεπτική μίμηση δυτικών προτύπων.

Έτσι όταν στα τέλη του 19ου αιώνα ιδρύθηκε όπως είδαμε η πρμητο-τηεανέλι στην Κερατέα οι νεαρές μαθήτριες δούλευαν με σχέδια που τους προμήθευαν οι έμποροι από την Αθήνα και που ήταν καθαρά ευρωπαϊκά, εισαγωγής από τη Γαλλία ή την Ιταλία (εικ. 14). Έφτιαχναν μικρές δαντέλλες αλλά κυρίως εργόχειρα παραγγελίες για προίκες, σεντόνια, μαξιλαροθήκες, διακοσμητικά σεμέν για το τραπέζι, δισκόπανα, σουβέρ κλπ. Η ορολογία τόσο για τα αντικείμενα όσο και για την επιμέρους τεχνική είναι μικτή, παρεφθαρμένες γαλλικές λέξεις, μαζί με ελληνικές, καθώς και με τη ντόπια διάλεκτο, συνθέτουν ένα παράξενο γλωσσικό ρυθμό.

Τι είναι όμως η δαντέλλα κοπανέλι και πώς κατασκευάζεται;

Πρώτα απ' όλα είναι απαραίτητο ένα μαξιλάρι κυλινδρικό, διαμέτρου συνήθως 30 εκατ. και μήκους ανάλογα με το σχέδιο και το μέγεθος της δαντέλλας. Το μαξιλάρι αυτό στα Μεσόγεια το λένε *κουσουνέλο* είναι από χοντρό ύφασμα παραγεμισμένο με άχυρο για να μην είναι βαρύ. Πάνω από τον κύλινδρο κολλούν με καρφίτσες το σχέδιο που είναι ζωγραφισμένο πάνω σε λεπτό χαρτόνι. Δεύτερο απαραίτητο εργαλείο είναι τα κοπανέλια ή *ξυλάκια* μικροί άτρακτοι (εικ. 15) γύρω από τα οποία μασουρώνεται η κλωστή. Όταν αρχίζουν την κατασκευή της δαντέλλας τρυπάνε με ειδικές καρφίτσες το σχέδιο στα σημεία του περιγράμματος και στερεώνουν την άκρη της κλωστής που είναι περασμένη στο κοπανέλι. Κατόπιν αρχίζουν να διαπλέκουν τα κοπανέλια το ένα πάνω ή κάτω από το άλλο. Με τον τρόπο αυτό και με τη χρησιμοποίηση πολλών ζευγαριών από τέτοια ξυλά-

κια σχηματίζεται το σχέδιο με τις κλωστές αφού μετακινούνε κάθε φορά και τις καρφίτσες γύρω από τις οποίες γίνεται η διαπλοκή (εικ. 21), ακολουθώντας πιστά τις γραμμές του σχεδίου.

Ορολογία τεχνικών όρων.

Οι ονομασίες των διαφορετικών ειδών διαπλοκής ανάλογα με το σχήμα τους είναι οι εξής:

- *πανάκι* ή *λασέ* (lascé): Η στενόμακρη ταινία που δημιουργεί το σχέδιο. Το χρυστότερο και καλλίτερο γίνεται με 12 ζευγάρια κοπανέλια.
- *μυγάκια*: Σχήμα αδραχτοειδές.
- *φύλλα*: μικρά στενόμακρα αδραχτοειδή σχήματα που σχηματίζουν *μαργαρίτα*.
- *πικό* (picot): Σχέδιο ένωσης σταυρωτής που πλέκεται με δυο ζεύγη κοπανέλια και που σχηματίζει δυο μικρές προεξοχές (picot γαλλ.) η μια αντικρυστά στην άλλη χωρίς να ενώνονται μεταξύ τους, οι κάθετες κλωστές της ένωσης.
- *στυλάκια* ή *σκέτες ενώσεις* ή *γραμμούλες*: Απλές βελονιές (κάθετες κλωστές) που στερέωναν τα διάφορα μέρη της δαντέλλας μεταξύ τους.
- *ούγια*: Σχέδιο σαν πανάκι κυρίως για το εξωτερικό περίγραμμα της δαντέλλας. Πλέκεται με έξι ζευγάρια κοπανέλια.
- *μιτάκι* ή *έξω καρφίτσα* ή *στριφτό*: Η εξωτερική τρυπητή απόληξη της ούγιας. Πάνω στις μικρές αυτές προεξοχές πιάνονται οι ενώσεις.
- *τρύπα*: Η τρύπα σχηματίζεται στο κέντρο από το πανάκι (λασέ) για να δώσουν την κλίση στο στρίψιμο του σχεδίου ή όπως αλλιώς λέγεται να «δώσουν τη βόλτα στο σχέδιο», αλλιώς στις άκρες του καμπυλωτού σχεδίου οι κλωστές θα πήξουν.
- *σταυρός*: Ένωση σε σχήμα σταυρού (χιαστί).
- *φιλιτιρέ* ή (*fil tiré* γαλλ.): Τρυπητή βελονιά, γίνεται όταν «κρεμάμε» από την αρχή τα κοπανέλια δηλ. όταν φτιάξουμε ένα σχέδιο με περίγραμμα από «πανάκι» και το κενό που θα μείνει εσωτερικά το συμπληρώνουμε με την τεχνική *fil tiré* εκ των υστέρων.
- *τούλι*: Τρυπητή βελονιά ίδια με το φιλιτιρέ (*fil tiré*) αλλά που πλέκεται με μονοκόμματη κλωστή συγχρόνως με το υπόλοιπο σχέδιο. Την παραλλαγή αυτή τη συναντάμε σπανιότατα στις δαντέλλες της Αττικής ενώ είναι συνηθέστατη στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης.

Οι κλωστές που χρησιμοποιούσαν ήταν συνήθως μεταξωτές (μπρισίμι) ή λινές σε χρώματα *εκρού* ή *λευκό*. Ήταν καλά στριμμένες και το πάχος από το Νο 60 έως το 200 που ήταν εξαιρετικά λεπτό και το δούλευαν

μόνο οι πιο εκπαιδευμένες. Οι γυναίκες στα χωριά της Νοτιανατολικής Αττικής κατά κανόνα δούλευαν τη δαντέλλα κοπανέλι τύπου *Μιλάν*. Η δαντέλλα των Βρυξελλών ήταν πιο δύσκολη γι' αυτό μόνο εξαιρετικές τεχνίτρες όπως η Αναστασία ή Τασώ Πετρολιάγκη ήξεραν να τη δουλεύουν.

Οι κοπέλλες στην Κερατέα φοιτούσαν στη σχολή η οποία έκλεισε πιθανότατα γύρω στο 1925, όσο να μάθουν την τέχνη, ενάμισι, δυο ή τρία χρόνια, όλο το διάστημα που ήταν στη σχολή μαθητεύουσες πληρωνόντουσαν για την εργασία τους που η δασκάλα τους διοχέτευε στα μαγαζιά της Αθήνας. Άλλοτε πάλι ερχόντουσαν έμποροι όπως οι Πασαλάρης και Αβραάμ που αγόραζαν τις δαντέλλες μαζί με τζάκους και γρίζες. Εξαρτήματα ενδυμάτολογικά της γυναικείας φορεσιάς. Οι λόγοι που ώθησαν την ανάπτυξη της δαντελλοπλεκτικής στα χωριά Κερατέα και επέκταση Καλύβια ήταν καθαρά κοινωνιολογικοί.

Τα χωριά αυτά της Λαυρεωτικής θεωρούνταν πιο φτωχά και ο πληθυσμός τους δεν ήταν αγροτικός. Η αστική λοιπόν δομή της κοινωνίας τους οδηγούσε τις γυναίκες προς το Λαύριο όπου δούλευαν σαν εργάτριες ή κάθονταν στο σπίτι τους και δούλευαν κοπανέλι επαγγελματικά. Εν αντιθέσει με τις γυναίκες των πλούσιων χωριών όπως το Κορωπί και το Μαρκόπουλο, όπου οι γυναίκες ήταν πολύ βαλμένες στο νοικοκυριό μιας και είχαν να φροντίζουν τους άντρες τους και τους εργάτες που δούλευαν στα κτήματα. Έτσι τους έμενε λίγος χρόνος για να κεντήσουν ή να πλέξουν δαντέλλες για μεροκάματο, παρά μόνο για τα σπίτια τους και για ίδια χρήση.

Πάντως, αν και φτωχότερα τα χωριά της Λαυρεωτικής κατάφεραν να εκσυγχρονιστούν και να αποκτήσουν πιο γρήγορα τις αστικές συνθήκες της σύγχρονης κοινωνίας, μιας και ερχόντουσαν σε επαφή με εκβιομηχανισμένη περιοχή όπως το Λαύριο και είχαν σχέσεις με ξένους, Γάλλους κυρίως, οι οποίοι είχαν και την εποπτεία των Μεταλλείων.

Η φήμη της άρτιας δουλειάς και της επαγγελματικότητας των γυναικών της Κερατέας είχε προσελκύσει το ενδιαφέρον τόσο των Γάλλων όσο και των άλλων μηχανικών και διοικητικών υπαλλήλων του Μεταλλείου. Έτσι γύρω στα 1920 ζήτησαν από την Μαρίνα Αναστασίου μια νέα κοπέλλα και θαυμάσια τεχνίτρα από την Κερατέα να μεταφερθεί στο Λαύριο και να δουλεύει κοπανέλι κατ' αποκλειστικότητα για τις γυναίκες των μηχανικών με μεροκάματο. Αυτό είχε θεωρηθεί εξαιρετικό γεγονός, και την μακάριζαν για την τύχη της.

Σήμερα είναι πραγματικά λυπηρό, αλλά καμιά νέα κοπέλλα δεν επιδιώκει να μάθει την τέχνη από τις λιγοστές γυναίκες συγγενείς τους, θείες, ή γιαγιάδες που ακόμη επιζούν και θυμούνται την τέχνη. Στα Καλύβια μια και μόνη θαυμάσια τεχνίτρα έχει απομείνει που γωρρίζει να πλέκει κοπανέλια και που εργάζεται ακόμη επαγγελματικά, η Αλεξάνδρα Αλαγιάννη. Στο Μαρκόπουλο δυο αδελφές δούλευαν και δουλεύουν ακόμη κοπανέλι για το σπίτι τους, οι Σταυρούλα και Μαρίνα Λιούμη που κατάγονται όμως

από την Κερατέα. Στο Κορωπί εργαζόταν επαγγελματικά η Δήμητρα Μωραΐτου, το γένος Ρώμα επίσης από την Κερατέα που παντρεύτηκε στο Κορωπί. Πάνε όμως χρόνια που δεν εργάζεται πια γιατί δεν τη βοηθούν τα μάτια της.

Εντούτοις αξίζει να αναφέρουμε ένα φωτεινό παράδειγμα: την Κα Μαρίκα Μέγγουλη από την Κερατέα την μοναδική ίσως περίπτωση νέας γυναίκας που επεδίωξε από αγάπη για την Τέχνη που χάνεται να μάθει κοπανέλι από τη συγγενή της γερόντισσα Αικατερίνη Θ. Ρουμπάνη. Καθώς και τη Σταματίνα Παναγιώτου που ζει και εργάζεται κοπανέλι στην Κερατέα και που μας παρουσίασε ένα σεμνόν εργόχειρο για το τραπέζι, ίσως το μεγαλύτερο σε διαστάσεις και εντυπωσιακότερο από όσα μέχρι στιγμής καταγράψαμε. Η εκτέλεση είναι δική της με βάση σχέδιο της Αναστασίας ή Τασώς Πετρολιάγκη.

Μετά από την έρευνα αυτή είναι φανερό πως η θαυμαστή τέχνη της δαντέλλας κοπανέλι έχει χάσει το γόητρό της, στην περιοχή της Λαυρεωτικής όπου κάποτε ανθούσε. Στην ίδια ακριβώς θέση βρισκόταν και το Βυγαπο στη Βενετία, κατ' εξοχήν σημαντικό κέντρο παραγωγής δαντέλλας, το οποίο όμως χάρη στην ιδιωτική πρωτοβουλία σήμερα ανθεί ακολουθώντας τα αχνάρια της μεγάλης και αιωνόβιας καλλιτεχνικής παράδοσης. Ποιος ξέρει; Μπορεί και στη χώρα μας να αναβιώσει η θαυμάσια αυτή τέχνη της δαντέλλας όπως συνέβη στις αρχές του 20ού αιώνα που σαν από θαύμα κατάφερε από καθαρά ιδιωτική πρωτοβουλία να φέρει την τέχνη της δαντέλλας σε σημαντικότερα επίπεδα καλλιτεχνικής απόδοσης και οικονομικής ευμάρειας για τις τεχνίτρες των χωριών της Νοτιανατολικής Αττικής.

Ευχαριστώ θερμά όσους με βοήθησαν σ' αυτή την έρευνα: τους κα Αγγελική Τσεβά-Κωνσταντή, Δ/τρια του ομώνυμου Μουσείου στο Κορωπί, την κυρία Βασιλική Χατζή (Λύκειον των Ελληνίδων Κορωπί), κύριο Βασίλη Μπίρη και διδα Αναστασία Λιούμη Πρόεδρο και Γραμματέα του Πολιτιστικού Ομίλου «Χρυσή Τομή» της Κερατέας. Καθώς και τις προαναφερθείσες τεχνίτρες των χωριών Κερατέα, Κορωπί, Μαρκόπουλο, Καλύβια.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. HJ. Bloech, «Antike Kunst in der Schweiz» Erlenbach, 1943.
2. Άλλα ντε Τσάβες «Κρητικά κεντήματα» — Πρακτικά Α' Συνεδρίου για την Κρητική Εθνολογία — Μουσείο Κρητικής Εθνολογίας, Ηράκλειο Κρήτης 1982.
3. Ernst-Erik Pfannschmidt, «Twentieth-century lace», 1975, σελ. 11.
4. M. Al. Gayet. «Le Costume en Egypte», Paris 1900.
5. E. E. Pfannschmidt «Twentieth century lace», 1975, σελ. 7.
6. Mrs Bury Palliser (Sampson Low, Marston and Co. Ltd) 1902.
7. Τόσο μεγάλα μαξιλάρια συναντούμε σπανιότατα, γιατί λόγω του μεγάλου μεγέθους τους και των πολλών ζευγών από κοπανέλια που απαιτούνται για τη δημιουργία με-

γάλλου φάρδους δαντέλλας κάνουν την κατασκευή πολύ δύσκολη. Στον ελληνικό χώρο από όσο γνωρίζω δεν έχουν χρησιμοποιηθεί, μέχρι στιγμής ποτέ άλλοτε, τόσο μεγάλα κομμοσύνια. Εντούτοις, ανάλογα τέτοια εντυπωσιακά μαξιλάρια συναντούμε στον Ευρωπαϊκό χώρο μόνο στην Πορτογαλία κατά τον 19ο αιώνα και τις αρχές του 20ού αιώνα (Ernest Lefébure «Broderies et Dentelles» Paris 1887).

8. Φ. Γιοφύλλι «Ιστορία της Νεοελληνικής Τέχνης», τόμ. Α', Αθήνα 1962.

Summary

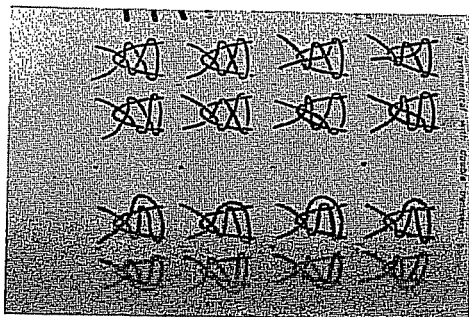
BOBBIN-LACE IN THE VILLAGES OF SE ATTICA. HISTORY — ART — TECHNIQUES

The subject of this paper deals with the art of bobbin-lace (Kopanéli) in the villages of SE Attica. The author traces its origin to the beautiful bobbin-lace products which formed part of the head-dresses of the traditional wedding costumes of the village-women of the early 19th century, as seen through the eyes of the well-known Cephalonian painter Geràssimos Pitzamákos. The second part of the paper centres on the re-introduction of this specific art in the late 19th century in the above mentioned villages, as part of a patriotic revival of traditional customs and values. Thus a school, for this specific art of lace-making, opened, in the early years of the first decade of the present century, at the village Keratéa. After the second world war, owing to changing circumstance, this art gradually died out and in a few year's time it will only be a faint and romantic remembrance.

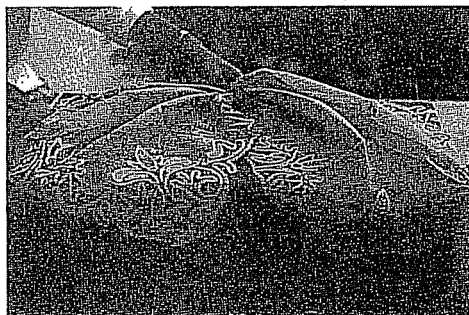
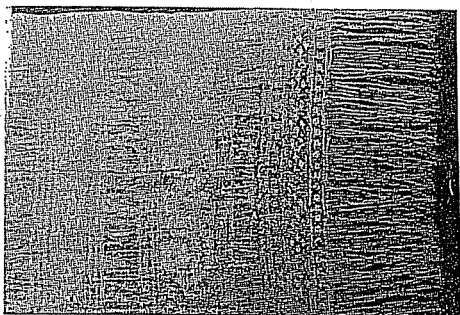
LILA DE CHAVES

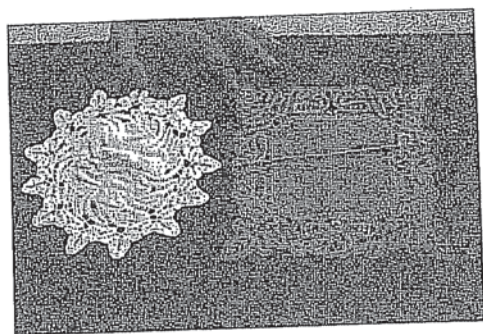
EΙΚΟΝΕΣ

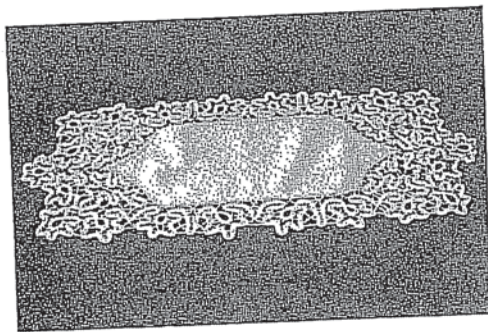
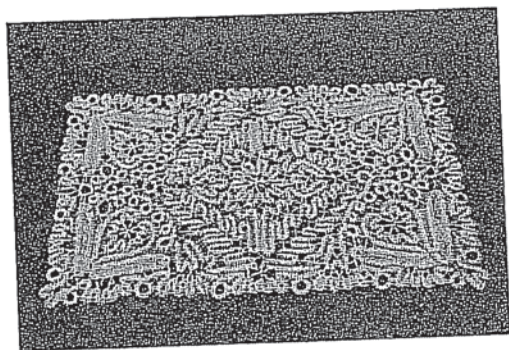
1. Διάγραμμα, παρουσιάζει δίχτια φαρέματος της νεολιθικής εποχής. Ανθρωπολογικό Μουσείο Παρίσι.
2. Διπλοί κόμπι, αρχή της διαπλοκής της δαντέλλας κοπανέλι. Νεολιθική περίοδος.

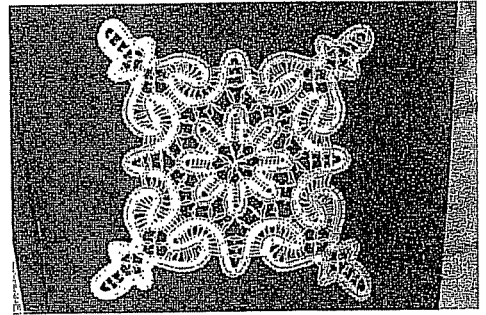
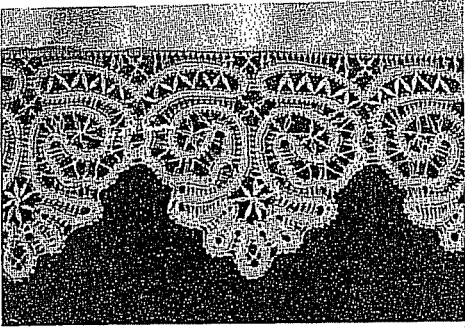
3. Μπόλια με μέριζα και θέκε. Από το βιβλίο της Αγγελικής Χατζημιχάλη «Η Ελληνική λαϊκή φορεσιά», τόμος Α'.
4. Έργο της Αναστασίας ή Τασώς Πετρολιάγκη, τεχνική Milan πάνω σε ατλάζι, μεταξωτό ύφασμα και με εξαιρετικά λεπτές κλωστές μεταξωτές μπρισίμι (No 180). Γύρω στα 1930.

5. Λεπτομέρεια του σεμέν. Διακρίνονται οι βελονιές τούλι, πικά, μυγάκια, έξω τρύπα, πανάκι, σταυροί.
6. Μικρό καρέ και σουβέρ, έργα της Τασώς.

7. Σεμέν από δαντέλλα κοπανέλι (τύπου Milan) της Γορτυνίας Παναγιώτου. Γύρω στα 1980.
8. Λεπτεπίλεπτη δαντέλλα της ίδιας γύρω στα 1980.

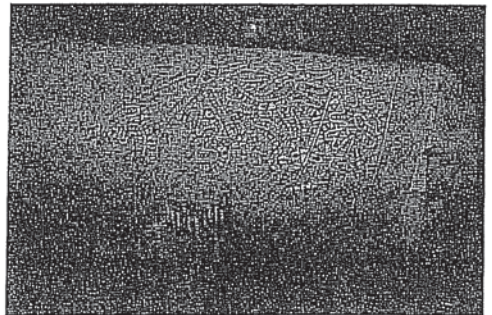
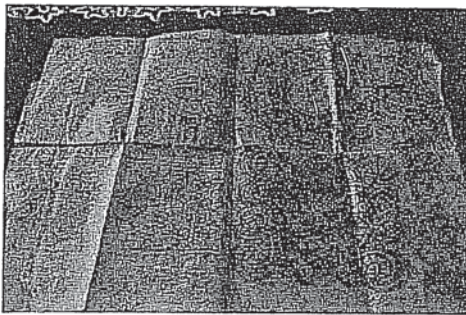
9. Λεπτομέρεια από σεμέν.

10. Μικρό διακοσμητικό καρέ από δαντέλλα της Ειρήνης Σίνη. Πολλά μικρά τέτοια καρέ σε συνδυασμό με λινό ύφασμα γίνονται τραπεζομάντηλα. Σύγχρονο.

11. Η Ειρήνη Σίνη έξω από το σπίτι της επί τω έργω.

12. Γυναίκα της Αττικής με μαντήλι το 1817.

13. Γυναίκα της Αττικής με μπόλια και χρυσή μέριζα με τα θέκε.
14. Σχέδιο για δαντέλλα κοπανέλι από Ευρωπαϊκά περιοδικά του 1930.
15. Κουσσούνι με το σχέδιο, τις καρφίτσες και τα κοπανέλια. Ανήκει στην Μαρία Μέγγουλη.